

PODEJŚCIE AUTO/BIOGRAFICZNE W BADANIACH JAKOŚCIOWYCH

Magda Wieteska

Instytut Pedagogiki i Psychologii

Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego

ul. J. Wł. Dawida 1, 50-527 Wrocław

E-mail: mag.wieteska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1174-609X>

ABSTRAKT

Teza. Badania jakościowe, uznawane przez wielu badaczy za subiektywistyczne i przez to mało wiarygodne, reprezentują jeden z wielu sposobów prowadzących do obiektywnego poznania.

Omówione koncepcje. W artykule autorka omawia koncepcję Susan E. Chase dotyczącą wywiadu narracyjnego oraz koncepcję tożsamości narracyjnej w wywiadzie biograficznym Dana McAdamsa. Opisuje także podejście autobiograficzne oraz podejście auto/biograficzne, wskazując na istotne różnice między nimi. Podaje przykłady zastosowań obu podejść.

Wyniki i wnioski. Dzięki biografii i autobiografii badacz ma możliwość poznania kontekstu sytuacyjnego, środowiskowego i historycznego badanego zjawiska. Auto/biograficzne narracje dostarczają także wiedzy na temat kształtowania się życia psychicznego i całej osobowości człowieka.

Oryginalność. Badania auto/biograficzne wykorzystywane są z powodzeniem w edukacji osób dorosłych. Pełnią wiele ważnych funkcji, m.in. poznawczą, krytyczną, wychowawczą, demaskatorską, terapeutyczną.

Słowa kluczowe: *life history, life story*, edukacja dorosłych, wywiad narracyjny, tożsamość narracyjna.

The auto/biographical approach in qualitative research

ABSTRACT

Thesis. Qualitative research, regarded by many researchers as subjectivistic and therefore unreliable, is one of many ways leading to objective cognition.

Discussed concepts. In the article the author discusses the concept of Susan E. Chase regarding narrative interview and the concept of narrative identity in the biographical interview of Dan McAdams. It also describes both the autobiographical approach and the auto/biographical approach, indicating the significant differences between them. Additionally, it provides examples of the application of both approaches.

Results and conclusions. Owing to biographies and autobiographies, the researcher has the opportunity to learn about the situational, environmental and historical context of the studied phenomenon. Auto/biographical narratives also provide knowledge about shaping one's mental life and the entirety of human personality.

Originality. Auto/biographical surveys are successfully used in adult education. They perform many important functions, including cognitive, critical, educational, unmasking, and therapeutic. **Keywords:** *life history, life story*, adult education, narrative interview, narrative identity.

WSTĘP

W jakościowej orientacji badawczej mieszczą się badania narracyjno-biograficzne³, które coraz częściej obdarzane są szczególnym zaufaniem badaczy ze względu na możliwość bezpośredniego docierania do takiego świata, jakim jest on naprawdę (Urbaniak-Zajac, 2005). Dane jednostkowe uzyskane w badaniach tego typu przestały mieć charakter wyłącznie subiektywistyczny. Poddane refleksyjnemu oglądowi stają się jednym z wielu sposobów prowadzących do obiektywnego poznania. Dodatkowo przemiany społeczne – rozwój i postęp nowych technologii oraz postępująca indywidualizacja – pociągają za sobą konieczność zmian wcześniejszych wzorów zachowań jednostki i ustawicznego podejmowania przez nią decyzji (Urbaniak-Zajac, 2005). Biografia staje się zatem „odzwierciedleniem społecznych możliwości i społecznych barier, które to zostały/nie zostały wykorzystane lub przewyciężone przez konkretną osobę dzięki jej determinacji lub szczęśliwemu zbiegowi okoliczności” (Urbaniak-Zajac, 2005, s. 118).

Metoda biograficzna wpisująca się w jedną z metod badawczych polega na „opisie i analizie przebiegu życia ludzkiego, rozpatrywanego w kontekście określonego wycinka rzeczywistości społecznej” (Łobocki, 2000, s. 294). Jej celem jest „odkrywanie społecznie uwarunkowanych regularności losów życiowych ludzi, uformowanego w świadomości jednostki subiektywnego obrazu społeczeństwa, a także zdobywanie konkretnych informacji na temat określonych wydarzeń” (Olechnicki, Załęcki, 1997, s. 127). Nacisk został tu położony na opis i rozumienie danego zjawiska poprzez studium jednostkowych wydarzeń, będących częścią biografii człowieka.

LIFE HISTORY, LIFE STORY

Historia badań biograficznych sięga lat 20 i 30. XX wieku. Pierwszym znaczącym przykładem jest *Chłop polski w Europie i w Ameryce* Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego – historia życia polskiego imigranta, Władka Wiśniewskiego, opisana w formie autobiografii (Chase, 2010). Druga fala feminizmu podkreśliła znaczenie metody biograficznej poprzez traktowanie osobistych narracji kobiet jako fundamentalnych dla badań feministycznych. Współcześnie metoda ta zyskała dużą popularność; można stwierdzić nawet, że przeżywa prawdziwy rozkwit (Chase, 2010), choć według Kai Kaźmierskiej (2012) stwierdzenie to jest truizmem. Autorka tłumaczy swoją nie-

3 D. Urbaniak-Zajac biografie pojmuje jako bieg życia człowieka, narrację zaś jako opowieść. Narracja jest źródłem danych, biografia zaś przedmiotem ich odniesienia.

chęć do coraz większej popularności perspektywy biograficznej brakiem metodologii właściwej temu podejściu, konkludując, że „w konsekwencji mamy do czynienia z urodzajem badań biograficznych podejmowanych niejednokrotnie bez należytego namysłu nad teorią i metodologią, co często prowadzi do ich dewaluacji” (Kaźmierska, 2012, s. 10). Podaje przykłady właściwych metodologicznie podejść, uwzględniających „dbałość w procesie zbierania materiału oraz wewnętrznie spójną procedurę analityczną, której wybór przez danego badacza zależy w dużej mierze od przyjętej przez niego perspektywy teoretycznej” (Kaźmierska, 2009, s. 7). Jako perspektywy te K. Kaźmierska wymienia: metodę wywiadu autobiograficzno-narracyjnego Fritza Schützego (2012), analizy Gabriele Rosenthal (2012) oparte na wyraźnym podziale na historię życia (*life history*) i opowieść o życiu (*life story*), analizę pól tematycznych, BNIM (*Biographical Narrative Interpretative Method*), metodę dokumentarną Ralfa Bohnsacka oraz analizę historii rodziny Daniela Bertaux i Catherine Delcroix.

Historia życia (*life history*) to obszerna narracja autobiograficzna, obejmująca całość lub większość życia, opowieść o życiu (*life story*) to natomiast szersza opowieść o istotnym aspekcie czyjegoś życia (Chase, 2010). Przez ogół społeczeństwa niesłusznie kwalifikowane wyłącznie do dokumentów pisemnych, historie życia mogą być ustne, pozyskiwane w formie wywiadu lub spontanicznej rozmowy i zawierające pełną historię życia (*life history*) lub historię tematyczną, skoncentrowaną na wybranym aspekcie doświadczenia życiowego, czasem będącym punktem zwrotnym w czymś życiu (*life story*) (Kubinowski, 2011). Duccio Demetrio (2005) przed przystąpieniem do badań auto/biograficznych podkreśla jednak konieczność sprecyzowania zamiaru, czy przedmiotem zainteresowania jest całe życie badanego czy tylko poszczególne jego fragmenty.

Biografie całościowe (*life history*) oraz wycinkowe (*life story*)⁴ mają niebagatelną wartość poznawczą, gdyż, oprócz wysłuchania opisu konkretnych przeżyć i doświadczeń osób badanych, badacz poznaje także kontekst sytuacyjny, środowiskowy, historyczny. Auto/biograficzne narracje dostarczają także wiedzy na temat kształtowania się życia psychicznego i całej osobowości człowieka.

PODWÓJNA ANALIZA (W) BIOGRAFII

Należy wspomnieć o znaczącej roli badacza, który przygląda się badanym przez siebie zjawiskom z perspektywy własnej historii życia (Pryszmont-Ciesielska, 2017). „Obecność refleksji nad własnym «ja» daje badaczowi nie tylko możliwość ukazania swoich osobistych doświadczeń, ale także podjęcie krytycznej refleksji nad rolą, jaką odgrywają one w realizowanych badaniach” (Pryszmont-Ciesielska, 2017, s. 121). Projekty badawcze Martyny Pryszmont-Ciesielskiej (2018) skupione wokół problematyki macierzyństwa są doskonałym przykładem zastosowania podejścia auto/biograficznego w badaniach naukowych.

M. Pryszmont-Ciesielska rozróżnia podejście autobiograficzne od auto/biograficznego. W tym pierwszym biografia badacza stanowi siłę napędową do badań. Jest swoistą motywacją do podjęcia badań interesujących go zjawisk, których sam

⁴ Niektórzy badacze nie rozróżniają *life history* od *life story*, nadając tym terminom płynne znaczenia, zob.: S.E. Chase, dz. cyt., s. 17.

doświadczył. Jednocześnie badacz bazuje na własnych doświadczeniach, które stają się priorytetowe w eksploracji danego obszaru badawczego. W drugim podejściu badacz realizuje badania oparte na biografiach osób badanych oraz/lub na swojej historii życia. Jego własna biografia nie jest wtedy nadrzędnym (ani też podrzędnym), ale równorzędnym źródłem wiedzy na temat danego zjawiska społecznego (Pryszmont-Ciesielska, 2009). Postępując w ten sposób, uczy się on niejako (na) własnej biografii.

Podejście autobiograficzne reprezentowane jest np. w książce Elżbiety Zakrzewskiej-Manterys (2010) *Upośledzeni umysłowo. Poza granicami społeczeństwa* będącej krytyką wykładni antypsychiatrii, pedagogiki specjalnej i systemu szkolnictwa specjalnego. Pomimo że publikacja jest naukowym dyskursem poświęconym niepełnosprawności intelektualnej (Zakrzewska-Manterys jest socjologiem), można odnaleźć w niej mocno emocjonalny stosunek autorki do poruszanej problematyki. Nie ukrywa ona jednak powodów swojego zaangażowania, pisząc wprost: „Fakt, że mam syna z zespołem Downa, stanowił powód, dla którego w ogóle zwróciłam uwagę na osoby upośledzone (...)” (Zakrzewska-Manterys 2010, s. 9). Wyraźnie widać tu podejście autobiograficzne, które po pierwsze przesądziło o wyborze właśnie tej, a nie innej tematyki, po drugie – autorka oparła się wyłącznie na własnej biografii (historii życia swojej i dziecka), rezygnując z przedstawienia biografii innych osób (badanych). Podejmowany dyskurs jest oparty o jej własne doświadczenia skonfrontowane z dokonaniem pedagogiki specjalnej. Postawa taka może rodzić pytania (wątpliwości?) o obiektywny ogląd rzeczywistości społecznej, widzianej z perspektywy wyłącznie własnej biografii⁵.

Podejście auto/biograficzne jest natomiast mocno obecne w monografii Luby Jakubowskiej (2011) *Tożsamość kulturowa Polaków z Kazachstanu w kontekście tendencji globalizacyjnych*. Autorka jest Polką z Kazachstanu, która dorastała w Kazachstanie, na studia zaś przyjechała do Polski. Doświadczenia z dzieciństwa i adolescencji stały się dla niej perspektywą odniesienia w badaniach przeprowadzonych podczas doktoratu. Mogła uwzględnić w nich trajektorię „ja”, jednocześnie nie czyniąc własnej biografii nadrzędną wobec biografii osób badanych.

Autobiografia polega na odtworzeniu przebiegu życia osoby; jej początkiem jest chwila rozpoczęcia narracji, a końcem – epilog opowiedzianej historii (Czermińska, 2009). Co znaczące, choć badany opowiada o sobie, jego biografia jest słyszalna dla innych (badacza), natomiast interpretowana przez oboje (badanego i badacza). To podwójna analiza: pochodząca zarówno od badanego (biografa własnej historii, czyli autobiografa), jak i badacza. Nie sposób bowiem, przedstawiając historię własnego życia, uciec od choćby mimowolnego interpretowania go oraz analizowania. Czynności te wpisują się w praktyczne funkcje metody biograficznej – poznawczą, krytyczną, terapeutyczną, wychowawczą – poprzez ukazanie związków przyczynowo-skutkowych w kontekście dokonywanych wyborów bądź ich braku (choć niedokonanie wyboru również jest jakimś wyborem), co zawsze wiąże się z refleksją. Maria Chodkowska (2014) wspomina także o funkcji demaskatorskiej uwidaczniającej się w ujawnieniu takich zdarzeń i ocen, które „z różnych względów są trudne do bezpośredniego przekazu, ponadto byłyby w takim przekazie mniej przekonujące” (Chodkowska, 2014, s. 132).

5 A. Krause pisze wprost: „Szkoda tylko, że autorce nie udało się oddzielić nauki od emocji” – zob. A. Krause, *Pedagogika specjalna w obronie człowieczeństwa – polemika z Elżbietą Zakrzewską-Manterys*, „Studia Edukacyjne” 2013, nr 24, s. 61.

Autorka podaje tu przykład pamiętników bezrobotnych z 1933 r. czy pamiętniki chłopów z okresu międzywojennego, które, wydobyte na światło dzienne i przetłumaczone, stały się szeroko komentowane nie tylko w Polsce, ale także w Europie i również poza nią. O kulisach różnych innych kontrowersyjnych spraw i zdarzeń, jak np. przeżycia wychowanków placówki opiekuńczej, ujawnionych dzięki metodzie biograficznej, mówi także Jadwiga Szymaniak (2013). Biografie mogą więc być istotną składową badania instytucji konkretnej placówki, „tą drogą możliwe jest również dotarcie do szerokich, odległych na pierwszy rzut oka niewidocznych wymiarów wychowawczego funkcjonowania takich dziedzin, jak polityka państwa, system polityczny, ideologia oświatowa, religia czy ruchy społeczne” (Smolińska-Theiss, Theiss, 2010, s. 93). Dzięki (auto)biografii istnieje możliwość „pamięciowego organizowania przeszłości i sposobności rozmyślań nad terażniejszością”, a dzieje życia odtwarzane za pomocą metody biograficznej mają charakter socjologiczny i „są niczym archiwum i źródło cennych informacji” (Demetrio, 2005, s. 42). Krzysztof Czykier (2004) nazywa biografie wehikułami, będącymi znaczącym punktem odniesienia do refleksji i interpretacji doświadczeń.

PODEJŚCIA AUTO/BIOGRAFICZNE

Techniką stosowaną w metodzie biograficznej jest często wywiad narracyjny, będący „rozmową, podczas której osoba badana opowiada historię swojego życia lub jego fragmentu z punktu widzenia jakiegoś kryterium” (Rubacha, 2008, s. 136), „krążący wokół jednego tematu, jakim są konkretne elementy biografii, w takiej postaci, w jakiej opowiadają o nich ludzie je przeżywający” (Chase, 2010, s. 16). Wywiad ten może być traktowany jako samodzielna metoda (Łobocki, 2000) lub technika (Konecki, Chomczyński, 2012), a jego przedmiotem są głównie historie życia. Rzeczywistość sytuacji wywiadu jest tworzona przez co najmniej dwoje ludzi (Denzin, 2009), co oznacza założenie podmiotowości osoby badanej oraz badacza.

Susan E. Chase (2010) wyróżnia pięć podejść do wywiadu narracyjnego. Pierwsze z nich jest połączeniem metody biograficznej z testami psychologicznymi. W rezultacie można stwierdzić, czy osoba badana przedstawia „narrację odkupienia” (występującą w sytuacji prezentacji negatywnych zdarzeń również z perspektywy ich pozytywnych konsekwencji) czy „narrację skażenia” (prezentacja pozytywnych zdarzeń w świetle ich negatywnych skutków). Obie narracje korelują z wynikami testów na poczucie dobrostanu oraz generatywności⁶. Podejście to ujmuje biografię jako mającą wpływ na życie badanego, ale różniącą się od samego życia. Drugie podejście odczytuje biografię jako przeżywane doświadczenie, coś, co – ponownie odtwarzane w opowieści – dzieje się tu i teraz. Trzecie podejście opiera się na odczytywaniu znaczeń osobistych doświadczeń auto/biografów w konfrontacji ze społecznymi, kulturowymi i historycznymi dyskursami. Czwarte podejście bazuje na etnografii, łącząc badanie etnograficzne z biograficznym, w czym badacz czynnie uczestniczy np. poprzez długotrwałe zaangażowanie się w kulturę danej społeczności, jednak nie większej niż kilka osób. W ostatnim podejściu – autoetnograficznym – badacze wykorzystują własne narracje, analizując je lub pozostawiając ich interpretację innym.

6 Tamże. Osoby o „narracji odkupienia” osiągają wysokie wyniki, osoby o „narracji skażenia” – niskie.

O podejściu tym pisze również M. Pryszmont-Ciesielska (2016), wyróżniając trzy autorskie podejścia auto/biograficzne. Podejście biograficzne polega na wzajemnym rekonstruowaniu – przez badanego i badacza – historii życia. Podejście etnograficzne pozwala na wspólną (badanego i badacza) eksplorację terenu badań, są to więc poszukiwania autoetnograficzne. Badanie w działaniu skupione jest natomiast na zaangażowaniu we wspólne uczestnictwo i działanie (Pryszmont-Ciesielska, 2016).

Badanie biografii jednostek koreluje z badaniami osób dorosłych (Dominice, 2006; Dubas, 2017; Czerniawska, 2017; Demetrio, 2005; Pryszmont-Ciesielska, 2017) m.in. ze względu na umiejętność narracyjnego rozumienia siebie, która zaczyna się kształtować w okresie wczesnej dorosłości. Koncepcja tożsamości narracyjnej, mocno obecna w wywiadzie biograficznym Dana McAdamsa – *McAdams like Interviews* (2008), skorelowana jest z teorią Erika H. Eriksona (2004), który dojrzałości (formowanej we wczesnej dorosłości) przypisuje spójną tożsamość. Tożsamość narracyjna to zatem zinternalizowana i rozwinięta historia życia spajająca zrekonstruowaną przeszłość, spostrzeganą terażniejszość i przewidywaną lub oczekiwaną przyszłość w konfigurację narracyjną, tak aby nadać życiu poczucie spójności, ciągłości i celu (McAdams, 2008). Odtwarzając biografie, za każdym razem tworzy się je od nowa, dlatego narracyjna tożsamość nie jest raz dana, ale wciąż rewidowana. Upływ czasu zmienia percepcję świata jednostki, jednak wciąż pozostaje ona tą samą osobą (Jakubowska, 2010). To „refleksyjny projekt «ja», który polega na utrzymywaniu spójnych, chociaż na bieżąco weryfikowanych narracji biograficznych” (Giddens, 2001, s. 8). Opowieści życia odkrywają więc za każdym razem (auto)biografa, a nawet go tworzą, co umożliwia jednostce rozumienie siebie zarówno jako podmiotu zmieniającego się, jak i podmiotu ulegającego przeobrażeniom w zmieniających się sytuacjach.

Pamięci biograficznej towarzyszą zniekształcenia, gdyż wydarzenia z przeszłości nieustannie poddawane są (re)interpretacji (Kaźmierska, 2008). Może to prowadzić do modyfikacji opisów zdarzeń i ich znaczenia, a w efekcie deprecjonowania niektórych faktów na rzecz innych. Z uwagi na powyższe tożsamość narracyjna nazywana jest mitem osobistym, „myśleniem po linii pragnień” (Barthes, 1970, s. 42), co uzasadnia fakt, iż tożsamość człowieka oparta jest również o jego wyobrażenia o sobie. „Mity będące rodzajem opowieści, mają za zadanie scalać idee oraz fakty typowe dla rozumienia siebie i otaczającego świata w danym społeczeństwie. Mity są «budującą jednością», «schematami klasyfikującymi», kodują w formie narracyjnej tradycyjne wierzenia, wartości, postawy ludzi opowiadających te mity, a także odzwierciedlają troski, którymi pochłonięta jest dana społeczność, i pozwalają jej sobie z tymi kłopotami radzić” (Grzegorek, 2003, s. 218-219). Osobowe mity pełnią zatem kluczową rolę w kształtowaniu tożsamości jednostki. Są konstruktem, który uzyskał status prawd faktograficznych (Stępnik, 2015, s. 5).

Koncepcja tożsamości narracyjnej D. McAdamsa zakłada, że (dorosły) człowiek posiada naturalną skłonność do myślenia narracyjnego, a „dorosłość umożliwia pełny zapis dziejów dotychczasowego życia, które wymaga uprzedniego scalenia fragmentów minionego czasu i połączenia w całość wątków materii przeszłości” (Demetrio, 2005, s. 22). Co istotne, gdy opowiada się własną historię, jest się nie tylko jej autorem, ale również bohaterem, i to głównym bohaterem.

BIBLIOGRAFIA

1. Barthes, R. (1970). *Mit i znak*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
2. Chase, S.E. (2010). Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych, Tom 2* (ss. 15-57). Warszawa: PWN.
3. Chodkowska, M. (2014). Metoda biograficzna wobec wyzwań pedagogiki specjalnej. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 1(18), 125-142.
4. Czermińska, M. (2009). O autobiografii i autobiograficzności. W: M. Czermińska (red.), *Autobiografia* (ss. 5-17). Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
5. Czerniawska, O. (2017). *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*. Łódź: AHE.
6. Czykier, K. (2004). Metoda biograficzna jako metoda wspierająca precyzowanie sensu życia. W: J. Kostkiewicz (red.), *Aksjologia edukacji dorosłych* (ss. 305-313). Lublin: KUL.
7. Demetrio, D. (2005). *Autobiografia. Terapeutyczny wymiar pisania o sobie*. Kraków: Wydawnicza „Impuls”.
8. Denzin L., Lincoln Y.S. (2010). *Metody badań jakościowych. Tom 2*. Warszawa: PWN.
9. Dominice, P. (2006). *Uczyć się z życia. Biografia edukacyjna w edukacji dorosłych*. Łódź: AHE.
10. Dubas, E. (2017). Uczenie się z własnej biografii jako egzemplifikacja biograficznego uczenia się. *Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne*, 1(4), 63-87.
11. Erikson, E.H. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.
12. Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość*. Warszawa: PWN.
13. Jakubowska, L. (2010). Identity as a narrative of autobiography. *Journal of Education Culture and Society*, 2, 51-66.
14. Kaźmierska, K. (2009). Badania biograficzne w naukach społecznych. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 9(4), 5-10.
15. Kaźmierska, K. (2008). *Biografia i pamięć. Na przykładzie generacyjnego doświadczenia ocalonych z Zagłady*. Kraków: Nomos.
16. Kaźmierska, K. (2012). Wstęp. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (ss. 9-16). Kraków: Nomos.
17. Konecki, K., Chomczyński, P. (2012). *Słownik socjologii jakościowej*. Warszawa: Difin.
18. Krause, A. (2013). Pedagogika specjalna w obronie człowieczeństwa – polemika z Elżbietą Zakrzewską-Manterys, *Studia Edukacyjne*, 24, 51-63.
19. Kubinowski, D. (2011). *Jakościowe badania pedagogiczne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
20. Łobocki, M. (2000). *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
21. McAdams, D.P. (2008). Personal narratives. W: O. John, R. Robins, L.A. Pervin (red.), *Handbook of Personality: and the life story*. New York: Guilford Press.
22. Olechnicki, K., Załęcki, P. (1997). *Słownik socjologiczny*. Toruń: Graffiti BC.
23. Pryszmont-Ciesielska, M. (2016). „Ja” badacza w podejściu auto/biograficznym. Ujęcie metodologiczne. W: M. Kafar (red.), *Autobiograficzne aspekty praktyk poznawczych* (ss. 205-215). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
24. Pryszmont-Ciesielska, M. (2017). „Opowiedz mi o swoich badaniach, a powiem Ci, kim jesteś”. O splataniu się życia osobistego z pracą naukową w kontekście auto/biograficznych praktyk badawczych, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, t. 20, 4(80), 121-132.
25. Pryszmont-Ciesielska, M. (2009). Podejście auto/biograficzne w badaniach nad edukacją – propozycja metodologiczna, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 2(46), 37-49.
26. Rubacha, K. (2008). *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
27. Smolińska-Theiss, B., Theiss, W. (2010). Badania jakościowe – przewodnik po labiryncie. W: S. Palka (red.). *Podstawy metodologii badań w pedagogice* (ss. 79-102). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
28. Stępnik, A. (2015). Mity w wianu narracji historycznej, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 34 (3), 3-23.
29. Szymaniak, J. (2013). Metoda biograficzna w pedagogice, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, 10, 365-381.
30. Urbaniak-Zajac, D. (2005). Pedagogiczna perspektywa w badaniach narracyjno-biograficznych. W: L. Koczanowicz, R. Nahimy, R. Włodarczyk (red.), *Narracje – Auto(biografia) – Etyka* (ss. 115-127). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
31. Zakrzewska-Manterys, E. (2010). *Upośledzeni umysłowo. Poza granicami społeczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.